ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ & ΤΟΥΡΙΣΜΟΥ

Θ΄ ΕΦΟΡΕΙΑ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΩΝ & ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

Θ Ε Α Τ Ρ Ο Ο Ρ Χ Ο Μ Ε Ν Ο Υ Β Ο Ι Ω Τ Ι Α Σ

Χορηγικός φάκελος

ΘΗΒΑ, ΦΕΒΡΟΥΑΡΙΟΣ 2011

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Α. Ο αρχαιολογικός χώρος του Ορχομενού

- Γενική περιγραφή του χώρου…… σελ. 3-6
- Το ιστορικό των ερευνών…….. σελ. 6-8

Β. Το θέατρο του Ορχομενού

- Περιγραφή……. σελ. 8-10
- Κατάσταση διατήρησης του μνημείου…….. σελ. 10
- Προτεινόμενες εργασίες & Χρονοδιάγραμμα…… ..σελ.11-12
- Προϋπολογισμός…… ..σελ. 12-13

Βιβλιογραφία…….. σελ.14-15

Α. Ο αρχαιολογικός χώρος του Ορχομενού

Γενική περιγραφή του χώρου

Ο αρχαιολογικός χώρος του βοιωτικού Ορχομενού καταλαμβάνει την ανατολική απόληξη του Ακοντίου όρους και τις υπώρειες αυτού και εντοπίζεται στις παρυφές προς βορρά της εύφορης περιοχής της αποξηραμενής λίμνης Κωπαΐδας. Η αποξήρανση της λίμνης, ήδη από τους μυκηναϊκούς χρόνους με τα μοναδικά στην προϊστορική περίοδο τεχνικά αποστραγγιστικά έργα, και η συνακόλουθη απόδοση στην καλλιέργεια μεγάλων εκτάσεων γης συνέβαλε στην ακμή του Ορχομενού. Ο πλούτος και η φήμη του αποτυπώνονται στις αφηγήσεις του Ομήρου (*Ιλ.*, Ι,379-382) αλλά και του Στράβωνα και του Παυσανία. Ο τελευταίος μάλιστα στα μέσα του 2^{ου} αι. μ. Χ., είδε το «Θησαυρό του Μινύου» τον μνημειώδη θολωτό τάφο του 13^{ου} αι. π.Χ. και θαύμασε τον τρόπο κατασκευής του, αντιπαραβάλλοντάς τον με τα κυκλώπεια τείχη της Τίρυνθας και τις πυραμίδες της Αιγύπτου (Παυσανίου, *Βοιωτικά* IX, 38).Ο τάφος ήταν υπέργειος με δρόμο μήκους περί τα 30 μ. Η είσοδός του είναι κατασκευασμένη από ασβεστόλιθο, ύψους 5,46 μ. και πλάτους από 2,43μ-2,70 μ. , με το μονολιθικό υπέρθυρό της, μήκους περίπου 6 μ. και βάρους πολλών τόνων, να διατηρείται ακόμη σήμερα στη θέση του. Ο κυκλικός θάλαμος έχει διάμετρο 14 μ., όσο περίπου υπολογίζεται το ύψος της θολωτής οροφής, που ήταν κτισμένη κατά τον εκφορικό τρόπο. Στη βορειοανατολική πλευρά της θόλου ανοίγεται μικρός πλευρικός θάλαμος, ορθογώνιας κάτοψης και διαστάσεων 3,79μ.Χ 2,75μ.Χ 2,40μ.(ύψος), η οροφή του οποίου αποτελείται από τέσσερις ασβεστολιθικές πλάκες με ανάγλυφη διακόσμηση από σπείρες, ρόδακες και άνθη παπύρου. Τα τοιχώματα του τάφου καθώς και είσοδός του εσωτερικά αλλά και η είσοδος του πλευρικού θαλάμου ήταν διακοσμημένα με ένθετους χάλκινους ρόδακες, όπως μαρτυρούν τα υπολείμματα χάλκινων καρφιών μέσα σε οπές στους τοίχους.

Θολωτός τάφος Ορχομενού (13^{ος} αι. π.Χ.)

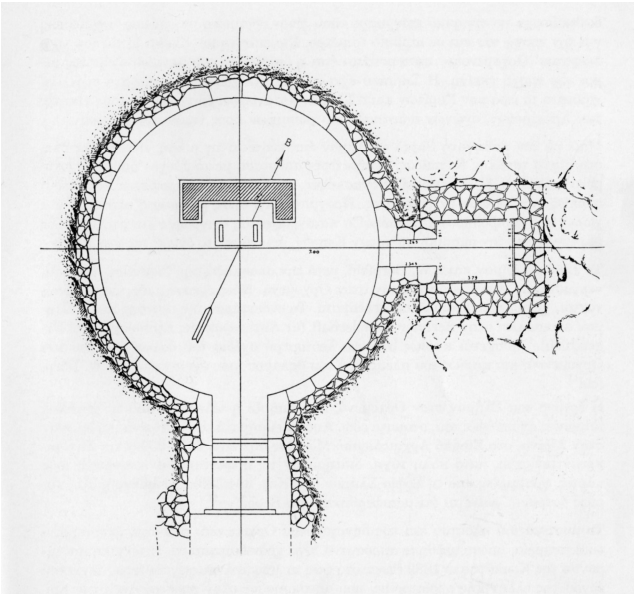

Ο τάφος συνέχισε να χρησιμοποιείται και μετά τη μυκηναϊκή εποχή, πρακτική που δεν είναι γνωστή για κανέναν άλλο τάφο της ίδιας περιόδου. Στο κέντρο του θαλάμου σώζεται μαρμάρινο βάθρο των ελληνιστικών χρόνων σε σχήμα Π, πάνω στο οποίο ήταν στημένα λατρευτικά αγάλματα θεοτήτων, ενώ στα ρωμαϊκά χρόνια χρησιμοποιήθηκε για τα αγάλματα ρωμαίων αυτοκρατόρων.

Ο χώρος του Ορχομενού κατοικήθηκε ήδη από τους νεολιθικούς χρόνους και στη συνέχεια καθόλη τη διάρκεια της Εποχής του Χαλκού, όπως αποδεικνύεται από τα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα και την πλούσια κεραμική που προήλθε από τις ανασκαφές στην περιοχή περιμετρικά του θολωτού τάφου.

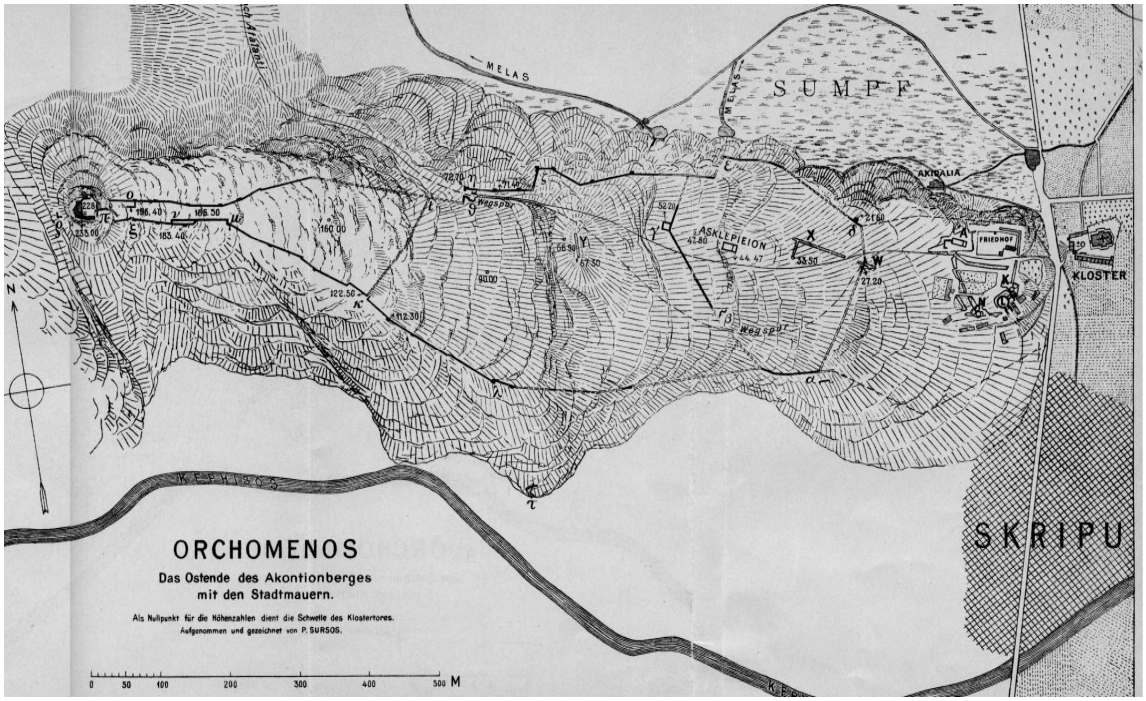

Κάτοψη αρχαιολογικού χώρου Ορχομενού Βοιωτίας στην ανατολική απόληξη του Ακοντίου όρους

Στα βορειοανατολικά του θολωτού τάφου, εντοπίζεται το θέατρο της πόλης του Ορχομενού των ιστορικών χρόνων, το οποίο κατασκευάστηκε αρχικά τον 4ο αι. π.Χ., ενώ στον χώρο που καταλαμβάνει σήμερα ο βυζαντινός ναός της Παναγίας Σκριπούς (874μ.Χ.), πιστεύεται ότι βρισκόταν το ιερό των Χαρίτων, προς τιμήν των οποίων τελούνταν στο θέατρο τα Χαριτήσια, μουσικοί, θεατρικοί και ποιητικοί αγώνες.

Αεροφωτογραφία αρχαιολογικού χώρου Ορχομενού Βοιωτίας, όπου διακρίνονται:1.ο θολωτός τάφος, 2. το αρχαίο θέατρο και 3. ο βυζαντινός ναός της Παναγίας Σκριπούς

Στα βορειοδυτικά του θεάτρου και ψηλότερα πάνω στο λόφο σώζονται τα κατάλοιπα ναϊκών οικοδομημάτων που αποδίδονται από τους μελετητές στη λατρεία του Διονύσου και του Ασκληπιού. Ειδικά, για την περίπτωση του Ασκληπιείου έχει υποστηριχθεί ότι η αρχική φάση κατασκευής του χρονολογείται στον $6^{ο}$ -$5^{ο}$ αι. π.Χ. ενώ μια δεύτερη φάση του ανήκει στο β΄ μισό του $4^{ου}$ αι. π.Χ.

Σε καλή, κατά τόπους, κατάσταση σώζεται και η οχύρωση της πόλης του 4ου αι. π.Χ., η οποία ενισχύθηκε και επεκτάθηκε από τον Φίλιππο Β΄ της Μακεδονίας μετά τη νίκη το 338 μ.Χ. στη μάχη της Χαιρώνειας εναντίον του συνασπισμού των Θηβαίων και Αθηναίων. Από αυτήν τη φάση ανακατασκευής του τείχους δεσπόζει ακόμη και σήμερα στην ψηλότερη κορυφή του Ακοντίου όρους, πύργος χτισμένος κατά το ισόδομο σύστημα, στον οποίο καταλήγει το δυτικό άκρο του οχυρωματικού περιβόλου που περικλείει την ακρόπολη στην βόρεια πλευρά της.

Λιθογραφία περιηγητή του 19ου (Leake,1805) με τον πύργο της εποχής του Αλεξάνδρου στην κορυφή του Ακοντίου και την πορεία του τείχους

Το ιστορικό των ερευνών

Η αναφορά του Ορχομενού στις αρχαίες πηγές ώθησε τους ξένους περιηγητές (Clarke, Dodwell, Leake και Cockerell) των αρχών του 19ου αι. να επισκεφθούν το χώρο, οι οποίοι βρίσκουν τη θόλο του τάφου να έχει καταρρεύσει και να καλύπτεται από μεγάλες επιχώσεις. Την περίοδο 1880-81 ο χώρος του Ορχομενού ερευνάται από

τον Ερρίκο Σλήμαν, ο οποίος αρχικά ανασκάπτει το θολωτό τάφο και το πλευρικό θάλαμό του, που ήταν συλημένος ήδη από την αρχαιότητα και στη συνέχεια ανοίγει τάφρους στα βόρεια του θολωτού τάφου, όπου διαπιστώνει την ύπαρξη προϊστορικής εγκατάστασης απ'όπου προήλθε η χαρακτηριστική κίτρινη και γκρίζα μεσοελλαδική κεραμική, που ονομάστηκε από τον ανασκαφέα μινυακή.

Ο Σλήμαν επανέλαβε την έρευνα στον Ορχομενό το 1886. Αργότερα στα 1893- 94 ο A. de Ridder πραγματοποίησε ανασκαφές στην περιοχή του Ασκληπιείου στα ΒΔ του Θολωτού τάφου, ενώ ο Γ. Σωτηριάδης εντόπισε και ερεύνησε έναν υστεροελλαδικό τύμβο στο χώρο των τομών του Σλήμαν. Εν συνεχεία η Βαυαρική Ακαδημία Επιστημών κατά τα έτη 1903 και 1905 διενήργησε συστηματική ανασκαφή συνεχίζοντας τις προηγούμενες έρευνες. Τότε αποκαλύφθηκε ο σημαντικός προϊστορικός οικισμός του Ορχομενού και επιπλέον ανασκάφηκε η επίχωση πάνω από τον πλευρικό θάλαμο του θολωτού τάφου, η οροφή του οποίου παρέμενε ακόμη βυθισμένη. Η αναστήλωση της οροφής του πλευρικού θαλάμου πραγματοποιήθηκε το 1914 από τον αρχιτέκτονα- αρχαιολόγο Αναστάσιο Ορλάνδο.

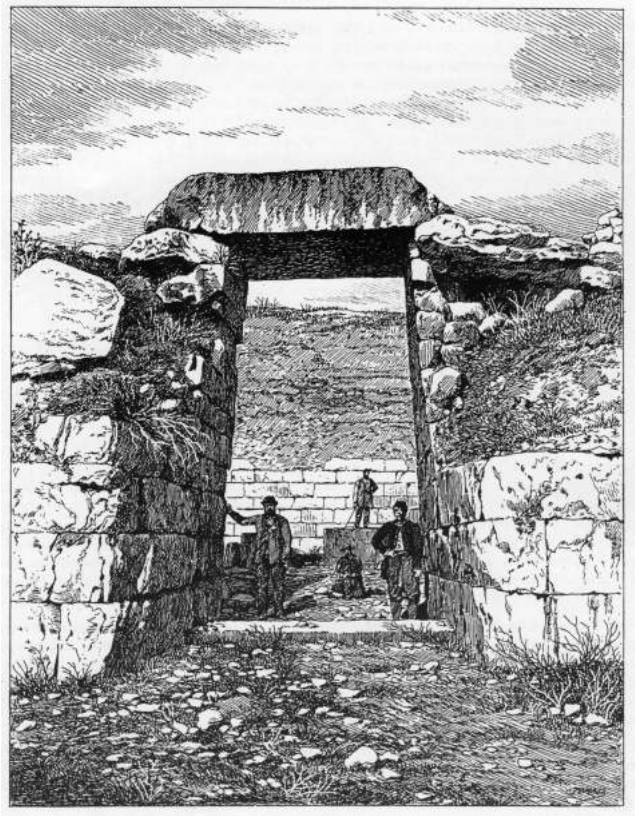

Πρόσοψη του «Θησαυρού του Μινύου» (1894)

Οι ανασκαφές στην περιοχή του Ορχομενού επαναλήφθηκαν στις αρχές της δεκαετίας του 1970 από την Θ΄ Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων και τότε αποκαλύφθηκε το αρχαίο θέατρο του 4^{ου} αι. π.Χ., που βρίσκεται σε άμεση γειτνίαση με τον θολωτό τάφο. Κατά τις ίδιες ανασκαφές αποκαλύφθηκαν στα βόρεια του θολωτού τάφου, στην περιοχή του θεάτρου, τάφοι του 16$^{ου-}$ 15^{ου} αι. π.Χ. σύγχρονοι με τους τάφους των Ταφικών Κύκλων Α και Β των Μυκηνών καθώς και μυκηναϊκό κτήριο, απ' το εσωτερικό του οποίου προήλθαν χάλκινα όπλα. Εικάζεται ότι το κτήριο αυτό σχετίζεται με την ανακτορική εγκατάσταση της ίδιας περιόδου. Όντως, εντός του περιβόλου του ναού της Σκριπούς και έμπροσθεν (δυτικά) αυτού ερευνήθηκαν τα θεμέλια ενός κτηρίου της μυκηναϊκής εποχής με πολλά σπαράγματα τοιχογραφιών με παραστάσεις κυνηγιού και αθλοπαιδιών.

Β. Το θέατρο του Ορχομενού Βοιωτίας

Περιγραφή

Το θέατρο, είναι κτισμένο μέσα στην τειχισμένη ακρόπολη του 4^{ου} αι. π.Χ. και βρίσκεται ανάμεσα στο θολωτό τάφο και το βυζαντινό ναό της Σκριπούς. Η πρώτη κατασκευή του τοποθετείται χρονολογικά στην ελληνιστική περίοδο και συγκεκριμένα στον 4^{ο} αι. π.Χ. και ενδεχομένως συνδέεται με την εποχή επέκτασης των τειχών της πόλης από τους Μακεδόνες, μετά την επικράτηση του Φιλίππου Β΄ Μακεδονίας στη μάχη της Χαιρώνειας το 338 π.Χ. ή μετά την καταστροφή των Θηβών το 335 π.Χ., οπότε ο Ορχομενός ανταμείφθηκε από τους Μακεδόνες για τις υπηρεσίες του στην εκπόρθηση της αντίζηλης πόλης

Το θέατρο αποτελείται από ενιαίο κοίλο χωρίς διαζώματα και οι βαθμίδες για τα ειδώλια των θεατών είναι εν μέρει λαξευμένες στο φυσικό βραχώδες πρανές του Ακοντίου και εν μέρει έχουν κατασκευαστεί από τεχνητές επιχωματώσεις. Στο θέατρο εκτός από τους μουσικούς αγώνες προς τιμήν των Χαρίτων, του Διός Ομολωίου και του Διονύσου, όπως προκύπτει από τις επιγραφές που έχουν βρεθεί στην περιοχή του θεάτρου, πραγματοποιούνταν και οι συγκεντρώσεις των συμμαχικών πόλεων του Κοινού των Βοιωτών μετά την προσωρινή μεταφορά της έδρας του στον Ορχομενό, το 335 π.Χ., όταν η πόλη της Θήβας ισοπεδώθηκε από το

στρατό του Αλεξάνδρου ως τιμωρία για την αποστασία της κατά της μακεδονικής φρουράς.

Η σημερινή μορφή του μνημείου είναι το αποτέλεσμα συνεχών ανακατασκευών και προσθηκών που έλαβαν χώρα σε όλη τη διάρκεια της περιόδου χρήσης του.

Αεροφωτογραφία θεάτρου Ορχομενού

Η πρώτη ανακατασκευή του χρονολογείται στον 3^{ο} αι. π.Χ. ενώ η τελευταία εκτιμάται ότι έγινε τον 1^{ο} αι. μ.Χ. Ωστόσο το θέατρο παρέμεινε σε χρήση έως και ύστερους χρόνους όπως συνάγεται από την πρόχειρη επισκευή των κλιμάκων στο ανώτερο τμήμα του κοίλου. Μετά τον 3^{ο} αι. π.Χ., στο θέατρο πραγματοποιούνται εργασίες και προσθήκες μεγαλύτερης κλίμακας, Συγκεκριμένα, τότε η είσοδος της βόρειας παρόδου μνημειοποιείται με την κατασκευή διπλού ανοίγματος ενώ στο βόρειο άκρο του θεάτρου δημιουργείται διπλή κλίμακα που οδηγούσε τους θεατές στα ψηλότερα σημεία του κοίλου.

Το κοίλο έχει εσωτερική διάμετρο 39 μέτρα περίπου και αποτελείται από δώδεκα σειρές εδωλίων από πωρόλιθο. Μεταξύ των εδωλίων παρεμβάλλονται εννέα κλίμακες από σκληρό ασβεστόλιθο, οι οποίες χώριζαν το κοίλο σε οκτώ κερκίδες. Το

κοίλο ήταν στραμμένο προς τα νοτιοανατολικά. Ενδιαφέρον παρουσιάζει ο εντοπισμός κατά χώραν αρχιτεκτονικών στοιχείων, που προέρχονται από το σκηνικό οικοδόμημα (scaenae frons) και του προσκηνίου και μπορούν να βοηθήσουν στην αποκατάσταση της εικόνας της ανωδομής της σκηνής, αν και πολλά δομικά στοιχεία της χρησιμοποιήθηκαν στην κατασκευή του βυζαντινού ναού της Σκριπούς. Το προσκήνιο έφερε κιονοστοιχία δωρικών ημικιόνων στην πρόσοψη και στο επιστύλιο πάνω από αυτό υπήρχε επιγραφή με αφιέρωση στις Χάριτες.

Πάνω από το προσκήνιο βρισκόταν το *λογείον*, ο χώρος όπου κινούνταν οι ηθοποιοί. Από τη πίσω πλευρά του λογείου, όπως φαίνεται από τους τοίχους της σκηνής που εντοπίστηκαν κατά την ανασκαφή του 1972, ξεκινούσε το σκηνικό οικοδόμημα (scaenae frons), το οποίο είχε στην πρόσοψη θυρώματα. Στη ρωμαϊκή περίοδο κατασκευάστηκε με αρχαιότερο οικοδομικό υλικό υπερυψωμένο λογείο. Στην παρυφή της ορχήστρας διατηρούνται τα έδρανα της προεδρίας προς τιμήν των Χαρίτων.

Κατάσταση διατήρησης του μνημείου

Σήμερα το θέατρο διατηρείται σε σχετικά καλή κατάσταση, ωστόσο για λόγους προστασίας του, καθώς υπάρχει κίνδυνος υποχώρησης των καθισμάτων και των λοιπών αρχιτεκτονικών στοιχείων, το μνημείο δεν παραχωρείται για την πραγματοποίηση πολιτιστικών εκδηλώσεων. Επιπλέον, το μνημείο δεν έχει ανασκαφεί συστηματικά και συνολικά. Μετά την αποκάλυψή του το 1973, κατά την οποία εντοπίστηκε το μεγαλύτερο τμήμα του κοίλου και της ορχήστρας, εν συνεχεία το 1999 πραγματοποιήθηκαν από τη Θ΄ Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων ανασκαφικές εργασίες μικρής κλίμακας, οι οποίες έφεραν στο φως στα νοτιοδυτικά του θεάτρου τα αναλήμματα των παρόδων του μνημείου.

Λεπτομέρεια κλίμακας του θεάτρου

Προτεινόμενες εργασίες & Χρονοδιάγραμμα

Προκειμένου το αρχαίο θέατρο του Ορχομενού να αναδειχθεί και ακολούθως να αποτελέσει ένα ζωντανό κύτταρο πολιτισμού για την περιοχή της Βοιωτίας με την πραγματοποίηση θεατρικών και μουσικών παραστάσεων σε αυτό, κρίνεται απαραίτητη, τόσο η ολοκλήρωση της ανασκαφικής έρευνας του χώρου θεάτρου, ώστε να αποκαλυφθεί πλήρως η κάτοψη του μνημείου και να ενοποιηθεί ο χώρος με τα μνημεία που διατηρούνται πέριξ αυτού (Θολωτός τάφος, ναός Παναγίας Σκριπούς), όσο και η υλοποίηση εργασιών στερέωσης, ήπιου χαρακτήρα, ώστε να προστατευθεί το μνημείο από τη φυσική φθορά, που έχει επέλθει με την πάροδο του χρόνου.

Οι εργασίες ανάδειξης και προστασίας του μνημείου θα πραγματοποιηθούν, υπό το πρίσμα της διατήρησης του χαρακτήρα του και της οργανικής ενσωμάτωσής του στον ευρύτερο αρχαιολογικό χώρο του Ορχομενού, όπου διατηρούνται ορατά, κατάλοιπα της ανθρώπινης δραστηριότητας από τους προϊστορικούς έως και τους βυζαντινούς χρόνους. Επιπροσθέτως, η ανάδειξη του αρχαιολογικού χώρου και η χρήση των επιμέρους μνημείων θα συμβάλλουν στην εκπαίδευση των επισκεπτών στο μέσα από τη βιωματική εμπειρία.

Την ευθύνη του σχεδιασμού και της υλοποίησης των απαιτούμενων εργασιών θα αναλάβει ομάδα επιστημόνων όλων των ειδικοτήτων (αρχαιολόγοι, αρχιτέκτονες, συντηρητές), η οποία θα παρακολουθεί την εξέλιξη των έργων σε σχέση με το χρονοδιάγραμμα και το διατιθέμενο προϋπολογισμό.

Όλες οι επεμβάσεις θα πραγματοποιούνται μετά την επιστημονική τεκμηρίωση (φωτογραφική, σχεδιαστική, τοπογραφική), την συνακόλουθη εκπόνηση των αναγκαίων μελετών και την έγκριση τους από τα αρμόδια όργανα του Υπουργείου Πολιτισμού και Τουρισμού.

Ο Προγραμματισμός των εργασιών και επεμβάσεων θα πραγματοποιηθεί σε δύο φάσεις, μια προκαταρκτική (Α΄ φάση) και μία ώριμη (Β ΄φάση), οι οποίες αναλύονται ως ακολούθως:

Α΄ Φάση (2012-2013)

- Αποψίλωση του χώρου και καθαρισμός με ανασκαφικό τρόπο με σκοπό να αποκαλυφθούν οι οικοδομικές λεπτομέρειες του θεάτρου.
- Κατάργηση σε συνεργασία με τον Δήμο Ορχομενού της δημοτικής οδού Μινύου, που τέμνει τον αρχαιολογικό χώρο και ανασκαφή στο χώρο που καταλαμβάνει το σημερινό οδόστρωμα, προκειμένου να αποκαλυφθεί πλήρως η σκηνή και οι πάροδοι του θεάτρου.
- Λεπτομερής σχεδιαστική και φωτογραφική αποτύπωση μετά την ολοκλήρωση των ανασκαφών.
- Εκπόνηση των μελετών στερέωσης και αποκατάστασης του θεάτρου αλλά και της ανάδειξης του ευρύτερου αρχαιολογικού χώρου Ορχομενού σε συνεργασία και με την συναρμόδια 23η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων και υποβολή των σχετικών μελετών προς έγκριση στο Κεντρικό Αρχαιολογικό Συμβούλιο.

Β΄ Φάση (2014-2016)

- Υλοποίηση μελέτης στερέωσης και αποκατάστασης θεάτρου
- Υλοποίηση μελέτης ενοποίησης αρχαιολογικού χώρου Ορχομενού και ανάδειξης των επιμέρους μνημείων.

Προϋπολογισμός εργασιών

Οι απαιτούμενες δαπάνες για τις ανωτέρω αναφερόμενες εργασίες

Α΄ Φάση (316.600 €)

- Για τη μισθοδοσία προσωπικού: **261.600 €** [1 Αρχαιολόγος και 1 Αρχιτέκτονας σε ετήσια βάση για δύο (2) χρόνια και 1 Συντηρητής Αρχαιοτήτων, 1 Σχεδιαστής και 6 Εργατοτεχνίτες για ένα (1) χρόνο]
- Φωτογράφιση: **25.000 €**

- Υλικοτεχνική υποδομή: **30.000 €** (υλικά συντήρησης, εργαλεία κ.ά.)

Β΄ Φάση (571.200 €)

- Για τη μισθοδοσία προσωπικού: **511.200 €** [1 Αρχαιολόγος, 1 Αρχιτέκτονας, 1 Πολιτικός Μηχανικός, 2 Συντηρητές Αρχαιοτήτων (ειδικευμένοι στη συντήρηση λίθου), 1 Σχεδιαστής και 6 Εργατοτεχνίτες σε ετήσια βάση για δύο (2) χρόνια.
- Για υλικοτεχνική υποδομή: **60.000 €** (υλικά συντήρησης, αδρανή υλικά, εργαλεία κ.ά.).

Για τις εργασίες αποκατάστασης και ανάδειξης του αρχαίου θεάτρου Ορχομενού και των μνημείων που το περιβάλλουν, εκτιμάται ότι θα απαιτηθεί το ποσό των **887.800 €**

Όλγα Κυριαζή

Αρχαιολόγος ΘΈΠΚΑ

Βιβλιογραφία

Bulle, H., *Orchomenos I. Die älteren Ansiedlungsschichten, Abh-München I.Kl.XXIV*, 2, München 1907.

De Ridder, A., Fouilles d' Orchomène, *BCH* 19 (1895), 137-224.

Fittschen, K., "Jahresbericht. Orchomenos in Boiotien", *AA* (1998), 543-544.

Fittschen, K., "Jahresbericht. Orchomenos ", *AA* (1999), 592.

Ιακωβίδης Σπ., «Γλας και Ορχομενός», *Επετηρίς της Εταιρείας Βοιωτικών Μελετών*, τομ. Β΄, τ. α΄, *Πρακτικά Β΄Διεθνούς Συνεδρίου Βοιωτικών Μελετών, Λιβαδειά 6-10 Σεπτεμβρίου 1992*, Αθήνα 1995.

Kambanis, M., "Le dessèchement du lac Copais par les ancient", *BCH* 16 (1892), 121-137.

Kambanis, M., "Le Dessèchement du lac Copais par les ancient", *BCH* 17 (1893), 322-342.

Knauss, J. (Hrsg), *Die Wasserbauten der Minyer in der Copais. Die älteste Flußregulierung Europas*, Müchen 1984.

Knauss, J. (Hrsg), Die Melioration des Kopaisbecken durch die Minyer in 2JT. v.Chr. in: Kopais 2. Wasserbau und Siedlungsbedingungen in Altertum, Müchen 1987.

Κουντούρη Έλ., Ορχομενός – Κωπαϊδα, Αρχαιολογία. Εύβοια και Στερεά Ελλάδα, εκδ. Μέλισσα, Αθήνα 2008.

Kunze, E., Orchomenos. Die neolithische Keramik, AbhMünchen, Neue Folge, 5, Müchen 1931.

Kunze, E., Orchomenos III. Die Keramik der frühen Bronzezeit. Die neolithische Keramik, AbhMünchen, Neue Folge, 8, Müchen 1934.

Leake, W.M., *Travels in Northern Greece II*, London 1835.

Ιακωβίδης Σπ., «Γλας και Ορχομενός», *Επετηρίς της Εταιρείας Βοιωτικών Μελετών*, τομ. Β΄, τ. α΄, *Πρακτικά Β΄Διεθνούς Συνεδρίου Βοιωτικών Μελετών, Λιβαδειά 6-10 Σεπτεμβρίου 1992*, Αθήνα 1995.

Παπάζογλου-Μανιουδάκη Λ., «Ορχομενός», *Τροία, Μυκήνες, Τίρυνς, Ορχομενός. Εκατό χρόνια από το θάνατο του Ερρίκου Σλήμαν*, 1990.

Παπαχατζής Ν., *Παυσανίου Ελλάδος Περιήγησις, Βοιωτικά και Φωκικά*, Αθήνα 1995.

Schliemann, H., *Bericht über meine Ausgrabungen im böotischen Orchomenos*, Berlin 1881a.

Schliemann, H., "Exploration of the Boeotian Orchomenos", *JHS* 2 (1881b), 122-130.

Schliemann, H., Ausgrabungen in Orchomenos und Kreta, ZfE 17 (1886), 376-379.

Σπυρόπουλος, Θ., «Εισαγωγή εις την μελέτην του Κωπαϊδικού χώρου», ΑΑΑ VI, 2, (1973).